

УДК 811.111'42

Насталовська І.В.

МЕХАНІЗМИ ПОРОДЖЕННЯ ВТОРИННОГО ТЕКСТУ

У статті подано стислий огляд механізмів текстової деривації. Розглянуто процес породження вторинного тексту із застосуванням прийомів згортання чи семантичної компресії, наведено принципи семантичної компресії.

Ключові слова: деривація, вторинний текст, семантична компресія, концепт тексту.

Насталовская И.В. Механизмы порождения вторичного текста. В статье приведен краткий обзор механизмов текстовой деривации. Рассмотрен процесс порождения вторичного текста с использованием приемов свертывания или семантической компрессии, приведены принципы семантической компрессии.

Ключевые слова: деривация, вторичный текст, семантическая компрессия, концепт текста.

Nastalovska I.V. Mechanisms of generating secondary texts. The article presents a summary of mechanisms of text derivation. It discusses the process of generating secondary texts using the technique of summarization or semantic compression. Principles of semantic compression are laid out.

Key words: derivation, secondary text, semantic compression, text concept.

Дане дослідження проведене в руслі функціонального опису мовлення. Темою статті є аналіз шляхів утворення вторинних текстів методами семантичної компресії з вихідного, оригінального тексту. Актуальність роботи визначається важливістю та недостатньою вивченістю питання утворення та функціонування вторинних текстів. Об'єктом дослідження виступає текст. Предметом вивчення є дериваційні механізми породження вторинного тексту.

Породження мовлення це – “складний інтенційно, інтерактивно й ситуативно зумовлений психічний процес формування висловлення на підставі мовної здатності людини, її мовної, комунікативної й культурної компетенції” [23, 475-478]. Протилежним до процесу породження тексту є процес його сприйняття, який у сучасній лінгвістиці визначають як психічний процес упізнання інформації, що передається, звірення її з наявними у свідомості знаками, подальша обробка й розуміння [там само, 574].

Процеси породження та сприйняття тексту в сучасних дослідженнях безпосередньо пов'язані з поняттям текстового концепту – “ментального утворення, продукту процесу сприйняття тексту реципієнтом, що тою чи іншою мірою наближається до авторського варіанту сприйняття” [11, 32]. Дослідники поділяють думку про те, що концептом тексту є його максимально згорнутий зміст, але визначають це поняття з різних позицій: чи

то породження, чи то сприйняття тексту. Так В.В. Красних під концептом тексту розуміє “глибинний зміст, первісну максимально та абсолютно згорнуту змістовну структуру тексту, що є втіленням мотиву, інтенції автора, які призвели до породження тексту” [13, 23]. А.І. Новіков визначає концепт тексту як “ментальне утворення, що виникає в результаті розуміння тексту та становить собою його певний максимально згорнутий зміст” [20, 112].

Н.І. Жинкін зазначає, що концепт, у який згортається текст та який містить змістовний згусток всього відрізка тексту, “може бути відтворений у словах, що не співпадають буквально зі сприйнятими, але таких, в яких інтегрований той зміст, що містився в лексичному інтегралі вихідного висловлення” [10, 44]. На думку А.І. Новікова, це є головною особливістю концепту тексту: він може бути розгорнутий в новий текст, який тою чи іншою мірою буде близьким до оригіналу, такий процес він називає вторинною репрезентацією даного концепту [20]. Тексти, що утворюються в результаті вторинного розгортання концепту базового тексту у похідних від нього текстах, називають вторинними [2].

Отже, процедури згортання та розгортання тексту корелюють зі сприйняттям та породженням повідомлення. Той “змістовний згусток”, що лежить в основі тексту, та в який текст згортається в процесі його сприйняття, тобто концепт або інваріант, в процесі вторинного продукування розгортається в нову текстову форму, або варіанти [10; 12].

З іншого боку, можна сказати, що вторинні тексти утворюються також шляхом деривації [9]. Деривація в широкому розумінні – це “утворення в мові будь-яких вторинних знаків, які можуть бути пояснені за допомогою одиниць, що були прийняті за вихідні, або виведені з них шляхом застосування певних правил, операцій” [16, 129, а також 8; 17]. Після розмежування лексичної та синтаксичної деривації [14] поняття деривації почали застосовувати до процесів утворення мовних форм більших за слово. Це започаткувало дослідження дериваційних процесів на рівні тексту, або дослідження утворення вторинних текстів [9]. Розрізняють три прояви дериваційних процесів у текстотворенні: розгортання, в якому текст отримує формально-семантичне додавання; згортання, в якому в тексті відбуваються формально-семантичне опущення, та ускладнення, в якому вихідний текст зазнає не формально-семантичних, а функціональних змін [29, 23]. В даній статті нас цікавить саме другий процес, отже надалі мова йтиме про вторинний текст, який утворюється в результаті формально-семантичного опущення із застосуванням таких прийомів як згортання чи компресія.

Операції згортання враховують цілісний та інтеграційний характер завершеного тексту, адже сприйняття низки згорнутих речень не гарантує сприйняття при цьому згорнутого тексту. На думку В.А. Бухбіндера, інтегральний характер мовного висловлення полягає у тому, що воно не є простою сумою всіх його частин. Як окремі висловлення, так і цілісні тексти мають не лише

поверхневі, а й глибинні властивості, тому текстова компресія не зводиться до простого викреслювання окремих речень, що не мають достатнього змістового навантаження. Застосування методу лише лінійної компресії або орієнтація на збереження структурної основи речень, їх синтаксичної валідності, або ж навпаки, лише на інформативний мінімум, є недоцільними та неможливими, оскільки ці два принципи є протилежними. Задля отримання зв'язного ядерного вторинного тексту, адекватного первинному, ці принципи інтегруються, тобто застосовується метод структурно-змістової текстової компресії [3, 70-72]. Методи текстової компресії розробляються багатьма дослідниками, наприклад В.О. Бухбіндером [3], А.А. Вейзе [5; 6; 7], М.І. Жинкіним [10], В.В. Одінцовим [21], В.І. Свінцовим [22] та ін.

Так, наприклад, застосування граматичних та логічних прийомів компресування, до яких відносяться такі засоби як заміщення, еліпсис, конструкції з однорідними членами речення, дозволяє скоротити мовну форму висловлювання, але зберегти при цьому його змістовні властивості, адже видалені елементи тексту у прихованій формі продовжують існувати в тексті [22, 243].

Змістовна чи семантична компресія в цілому зводиться до двох операцій: узагальнення та перефразування.

Узагальнення передбачає перехід від одиничного до загального від вузького поняття до широкого відсікання конкретних та другорядних характеристик, видо-родову заміну із зміною поняття, типізацію. В лінгвістичному плані компресію (в термінології А.А. Вейзе згущення) побудовано на дескрипторній конденсації [7, 95-97]. Під дескриптором розуміють слово, словосполучення, вираз або навіть ціле речення, яке висловлює певний зміст у найбільш стислому вигляді [18, 18] та складає предметно-системний код повідомлення [10, 131].

Перефразування полягає у висловленні однієї і тієї ж думки різними способами. Елементарним варіантом перефразування може бути будь-який субститут (у тому числі і займенникова заміна), який гарантує рівнозначність старого і нового висловлювань. Під рівнозначними розуміють висловлювання, що мають одне і те саме значення, але відрізняються мовною формою. Ця рівнозначність основана виключно на структурних особливостях конструкцій, що зіставляються; дві частини, поєднані знаком рівності, відрізняються лише логічними постійними при тих самих перемінних [22, 53, 260; 4, 90].

Одним із найпоширеніших прийомів перефразування є синонімічна заміна. При цьому перефразування розуміють досить широко, як в лексичному, так і в граматичному плані. Лексична синонімія виступає як у формі окремих слів, так і у формі словосполучень. Перефразувати речення можна за допомогою похідних слів, лексичних синонімів, лексичних конверсивів, антонімів, слів з родовим значенням [1, 157]. З точки зору типів мовних

трансформацій, перефразування може бути адекватно-лексичним (*skulk away – stay away*); еквівалентно-лексичним (*meal – dinner*); граматичним (*She is supposed to leave – It is supposed that she will leave*) [7, 93-94]. Найбільш легкими є заміни, основані на лексичній та граматичній синонімії, але семантично еквівалентними є й вирази, що суттєво відрізняються за своїм мовним складом, навіть антонімічні звороти та пари слів з перевернутими синтаксичними ролями чи зв'язками, тобто конверсиви.

Якщо з оригіналу витягується лише загальна семантична схема та переказується в абсолютно новій формі, що зовсім не пов'язана з первісною, тобто ступінь абстрагування від мовної форми оригіналу досить високий, мова йде вже не про синонімічний, а логіко-змістовний перефраз. У цьому випадку комунікативне завдання висловлювання залишається незмінним, але доцільність його використання виправдана лише на рівні великих складних мовленнєвих одиниць (наприклад надфразова єдність) [7, 94, 118].

Згорнутий вторинний текст має залишатися зв'язним для його адекватного розуміння. За визначенням О.О. Леонтьєва, зв'язний текст сприймається читачем як такий завдяки певним формальним характеристикам, що дозволяють співвідносити частини тексту між собою [15, 168]. Зв'язність та цілісність забезпечують можливість розуміння та інтерпретації тексту, при цьому зв'язність тексту обумовлена його лінійністю, а цілісність залежить від зв'язності, оскільки “полягає в логіко-семантичній, граматичній (передусім синтаксичній) та стилістичній співвіднесеності та взаємозалежності речень, що його складають” [28, 51]. Вказані вище явища можуть по-різному позначатися різними дослідниками: цілісність тексту називають також когерентністю, а зв'язність – когезією або когерентністю [16, 469; 24; 28].

Процес згортання або компресування тексту передбачає порушення цілісності і зв'язності вихідного тексту через втручання у нього, що полягає у вибіркового викладенні елементів вихідного тексту, у збереженні одних елементів та елімінації інших. В.В. Одинцов розрізняє два типи елементів, що складають текст: “елементи, що становлять логічну основу тексту, співвідносять текст с дійсністю” та стилетворчі елементи, що “співвідносять текст з адресатом” [21, 55]. Видалення або заміна елементів першої групи “порушує зміст, спотворює думку автора та зміст повідомлення”, “якщо їх вилучити, даного текста не буде”, видалення або заміна елементів другої групи не впливає суттєво на ці параметри, оскільки “зміст не змінюється, але змінюється характер або засіб висловлення думки” [там само, 54-55].

В комунікативному підході до тексту говорять про два типи комунікативних блоків (К-блоків), що складають текст: текстоутворюючі та текстооформлюючі. Текстоутворюючі або основні К-блоки є “носіями основної, денотативної інформації, в них втілена та інформація, заради якої утворювався текст. Вони представлені фабульними елементами тексту, таким як експозиція та ін., рухають сюжет.” Текстооформлюючі К-блоки повідомляють

“додаткову інформацію, яка необхідна для перетворення тексту до реально функціонуючого комунікативного цілого” [26, 203].

Вторинний компресований текст складається саме з елементів першої групи або першого типу блоків. На рівні більших за речення мовленнєвих відрізків відсікаються елементи з нерелевантною інформацією. Так вторинний текст позбавляється мовної надлишковості [19], яка є ознакою природного мовлення та розуміється як “властивість ряду мовних елементів в тексті дублювати один одного та, таким чином, забезпечувати більшу надійність комунікації” [5, 52]. З вторинного тексту вилучено інформацію, що в оригіналі представляє вже до цього відомі факти, або факти, які не стосуються безпосередньо основного змісту, певні спеціалізовані дані [25, 51-52]. Таким чином, згорнутий текст гіпотетично можна розгорнути та представити в оригінальному вигляді. Втім, якщо вилучити змістовно значимі відрізки тексту, то вторинний текст втрачає елементи семантичної інформації та вже не може бути відтворений у свій вихідний варіант [22, 244].

Для отримання зв’язного вторинного тексту максимально зберігається змістова цілісність оригіналу, зв’язки між його частинами. За визначенням О.О. Леонтєва, цілий текст – це “текст, який під час переходу від одного послідовного ступеня компресії до іншого, більш значного, кожного разу зберігає змістову тотожність, позбавляючись лише маргінальних елементів” [15, 170]. Як зазначає В.І. Свинцов, у своєму дослідженні змістового аналізу тексту з метою породження такого вторинного тексту, як реферат, семантична зв’язність новоутвореного компресованого тексту “стає реальною за рахунок автосемантичності тих відрізків тексту, які залишаються. Висловлення, яке містить нерелевантну або надлишкову інформацію, видаляється безболісно, а текст і надалі залишається зв’язним” [22, 244]. Ті відрізки тексту, що залишаються, мають бути доповнені тими змістовними елементами, які містяться у видалених висловлюваннях [там само, 247]. Такий згусток інформації може бути розгорнутий у повний зв’язний текст. Необхідною посилкою для цього є система відповідностей між вихідним матеріалом та отриманим згустком тексту чи денотатною схемою [7, 53].

Отже, зв’язність тексту формує собою внутрішню програму, на яку орієнтується автор під час створення тексту та читач під час його декодування [27, 10]. Вона обов’язково притаманна як вихідному текстові, так і вторинному.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю.Д. Избранные труды. Том 1. Лексическая семантика/ Юрий Дереникович Апресян. – [2-е изд., испр. и доп]. – М.: Языки славянской культуры, 1995. – 472 с.
2. Бабина Л.В. Вторичная репрезентация концептов и интеграция как один из основных механизмов ее осуществления/ Л.В. Бабина// Актуальные проблемы германистики и романистики. – Смоленск: СГУ, 2002. – Вып. 6. – Ч. 1. – С. 139-144.

3. Бухбиндер В.А. О ядерных тестах и их получении путем компрессии / В.А. Бухбиндер // Проблемы текстуральной лингвистики. – К.: Изд-во КГУ, 1983. – С. 68-79.
4. Вакуров В.Н. К вопросу о лексико-фразеологической синонимике / В.Н. Вакуров // Вопросы стилистики. – М.: Изд-во МГУ, 1966. – С. 88-100.
5. Вейзе А.А. Реферирование текста /Аполлон Аполлонович Вейзе. – Минск: изд-во БГУ им. В.И. Ленина, 1978. – 126 с.
6. Вейзе А.А. Теория и практика порождения вторичного текста в курсе вузовского обучения иностранным языкам: дис....докт. пед. наук: 13.00.02 /Аполлон Аполлонович Вейзе.– Минск, 1993. – 435 с.
7. Вейзе А.А. Чтение, реферирование и аннотирование иностранного текста /Аполлон Аполлонович Вейзе.– М.: Высшая школа, 1985. – 128 с.
8. Гак В. Г. Языковые преобразования / Владимир Григорьевич Гак. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 768 с.
9. Голев Н. Д. К основаниям деривационной интерпретации вторичных текстов [Электронный ресурс]/ Н. Д. Голев, Н.В. Сайкова // Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты: [сб. ст.]. – Барнаул, 2001. – Вып.3. – С. 20. – режим доступа к журналу <http://lingvo.asu.ru/golev/articles/z89.html>
10. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации [речевой онтогенез] / Николай Иванович Жинкин. – М.: Наука, 1982. – 157 с.
11. Залевская А.А. Текст и его понимание / Александра Александровна Залевская. – Тверь: Изд. Тверского госуниверситета, 2001. – 155 с.
12. Кацнельсон С. Д. Типология языка и речевое мышление: [изд.2-е, стер.]/ Соломон Давидович Кацнельсон. – М.: УРСС, 2002. – 220 с.
13. Красных В.В. Структура коммуникации в свете лингво-когнитивного подхода: коммуникативный акт, дискурс, текст: дис. ... докт. филол. наук / Красных Виктория Владимировна. – М., 1999. – 280 с.
14. Курилович Е. Деривация лексическая и синтаксическая / Е. Курилович // Очерки по лингвистике: [сб. ст., сост. Е. Курилович] – М.: ИЛ, 1962. – С. 57-70.
15. Леонтьев А.А. Признаки связности и цельности текста / Алексей Алексеевич Леонтьев // Лингвистика текста. Ч.1. – М.: МГПИИЯ, 1974. – С. 168-172.
16. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В.Н. Ярцева]. – 2-е изд., дополненное – М.: Большая Российская Энциклопедия, 2002. – 709 с.
17. Мурзин Л.Н. Основы дериватологии / Леонид Николаевич Мурзин. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1984. – 56 с.
18. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения: [учебное пособие] / Михаил Васильевич Никитин. – М.: Высш. шк., 1988. – 168 с.
19. Новиков А.И. Концептуальная модель порождения вторичного текста / А.И. Новиков, Н. Л. Сунцова // Text Processing and Cognitive technologies. – № 3. – 1999. – С. 158-166.
20. Новиков А.И. Семантика текста и её формализация / Анатолий Иванович Новиков. – М.: Наука, 1983. – 215 с.
21. Одинцов В.В. Стилистика текста: [3-е изд., стереотип.]/ Виктор Васильевич Одинцов. – М.: КомКнига, 2006. – 264 с.
22. Свинцов В.И. Смысловой анализ и обработка текста/ Виталий Иванович Свинцов. – М.: Книга, 1979. – 272 с.
23. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія/ Селіванова О.О. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
24. Сорокин Ю. А. Текст: цельность, связность, эмотивность // Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. – М.: Наука, 1982, – С. 61 – 73.

25. Сороковых Г.В. Компрессия текста с помощью ЭВМ как средство обучения студентов неязыковых ф-тов реферированию и аннотированию научно-технической литературы (на материале франц. яз.): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Сороковых Галина Викторовна. – М., 1993. – 198 с.
26. Стилистика английского языка / [сост. Мороховский А.Н., Воробьева О.П. и др.]. – К: Вища школа, 1991. – 270 с.
27. Стриженко А.А. Об особенностях организации текстов, принадлежащих к разным функциональным стилям / А.А. Стриженко, Л.И. Кручинина. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1985. – 176 с.
28. Трошина Н.Н. О семантико-синтаксическом аспекте цельности (когерентности) художественного текста // Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. – М.: Наука, 1982. – С. 49-61.
29. Чувакин А. А. К проблеме деривационной текстологии / Чувакин А. А., Бровкина Ю. Ю., Волкова Н. А., Никонова Т. Н. // Человек – коммуникация – текст. – Вып. 4. – Барнаул: Изд-во АГУ, 2000. – С. 5-28.